

ÜSEYD b. HUDAYR

dek Gazvesi'nde Hâlid b. Velîd'in saldırılarına karşı hendeği korumakla görevlendirilen 200 kişilik grubun kumandandı. Câhiliye döneminden beri olgunluğuyla tanındığı, okuma yazma bildiği, iyi bir okçu ve yüzücü olduğu için "Kâmil" unvanıyla tanınan Üseyd, Resûl-i Ekrem'in kâtiplerinden ve zaman zaman danıştığı kişilerdendi, aynı zamanda muallimlik de yapıyordu. Hendek Gazvesi sırasında Resûlullah'ı Uveyne b. Hısn ile anlaşma yapmaktan vazgeçirenlerden biridir. Tâif muhasarasında Resûl-i Ekrem'in çağrısına uyarak müslümanlara katılan Tâifli kölelerden İbrâhim b. Câbir, Kur'an'ı ve dinin hükümlerini öğretmesi için Üseyd'in gözetimine verildi. Üseyd kendi kabilesine imamlik görevini de yerine getiriyordu.

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine ensarın büyük kısmı Hazrec'in reisi Sa'd b. Ubâde'nin çevresinde toplandığı sırada Üseyd, Ebû Bekir'in tarafını tutan grubun içinde yer aldı ve onun halife seçilmesinde önemli rol oynadı. Hz. Ebû Bekir'in önemli konularda kendisine danıştığı belirtilmektedir. Hz. Ömer'in, kumandanları ve sahâbenin ileri gelenleriyle Câbiye'de yaptığı meşhur toplantıya ve Kudüs'ün fethine de katıldı. Sa'd b. Muâz ve Abbâd b. Bısr ile birlikte Benî Abdüleşhel'in en faziletli kişilerinden sayılan Üseyd, Şâban 20 (Temmuz-Ağustos 641) tarihinde vefat etti. Cenaze namazını bizzat Hz. Ömer kıldırdı ve naaşını Baki' Mezarlığı'na kadar taşıdı. Ölümünde 4000 dirhem borcu bulunan Üseyd'in arazisinin borcuna karşılık satıldığını duyan Hz. Ömer, çocuklarını muhtaç halde bırakmamak için alacaklıları çağırıldı ve borç karşılığında arazinin gelirini "kabâle" usulüyle dört yıl boyunca onlara bıraktı. Bazı kaynaklarda bu borç ödeme işinin Üseyd tarafından Hz. Ömer'e yapılan bir vasiyete dayandığı zikredilmektedir (İbn Abdülber, I, 55).

Güzel sesiyle Kur'an okuyan ve kiraatinin melekleri dahi etkilediği rivayet edilen Üseyd bir gece Kur'an okurken yakınında bağlı duran atı birden ürküp şahlanmış, okumayı bırakınca sakinleşmişti. Bu durum üç defa tekrarlanmış, atın yakınında bulunan oğluna zarar gelmesinden endişe ederek onun yanına gitmiş, o sırada bulutsu bir gölgenin içinde kandile benzeyen nesnelere parlayarak göğe doğru yükseldiğini görmüştü. Sabahleyin durumu anlattığı Hz. Peygamber ona gördüğü varlıkların Kur'an tilâvetini dinlemeye gelen melekler olduğunu, okumaya devam etseydi sabaha kadar kendisini dinleyeceklerini ve insanların da onları görecekleri-

rini söylemiştir (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 15, "Menâkıb", 25). Üseyd b. Hudayr aynı zamanda muzipliğiyle tanınırdı. Bir gün ashtan bazıları ile sohbet ederken onları güldürmüştü. Resûl-i Ekrem de bir çöple veya parmağıyla onu böğründen dürtmüştü. Bunun üzerine Üseyd, Resûlullah'a canını yaktığını ve kısas istediğini belirtmiş, Resûlullah bunu kabul edince kendisi gömlek giymemişken onun üzerinde gömlek bulunduğunu söyleyerek gömleğini çıkartmış, ardından Resûlullah'a sarılıp böğrünü öpmüştür (Ebû Dâvûd, "Edeb", 149). Bu olayın Ukkâşe b. Mihsan ile Resûl-i Ekrem arasında geçtiğine dair bilgi doğru değildir. Üseyd'den Enes b. Mâlik, Kâ'b b. Mâlik, Ebû Saïd el-Hudrî, Hz. Âişe, Ebû Leylâ el-Ensârî, Abdurrahman b. Ebû Leylâ, İbn Şefî' et-Tabîb gibi isimler hadis rivayet etmiştir. *Kütüb-i Tis'a*'da onun naklettiği hadisler mükerrerleriyle birlikte elli civarındadır. Bazı rivayetlerde sahâbeden Üseyd b. Zühayr yerine yanlışlıkla onun adı zikredilmiştir (*Müsned*, IV, 226; *Nesâî*, "Büyü", 96).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, IV, 226; Vâkıdî, *el-Megâzi*, I, 233; III, 996; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 603-607; Müslim, *et-Tabakât* (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân), Riyad 1411/1991, I, 146; İbn Kânî, *Mu'cemü's-Şahâbe* (nşr. Halil İbrâhim Kutlay), Mektepe 1418/1998, I, 386-397; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, I, 53-55; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe* (nşr. Halil Me'mûn Şîhâ), Beyrut 1418/1997, I, 108-110; Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 246-254; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela*, I, 340-343; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 49; a.mlf., *Tehzîbü'l-Tehzîb*, I, 347; M. Mustafa el-Azamî, *Küttâbü'n-nebi*, Riyad 1401/1981, s. 45-46.

AHMET TAHİR DAYHAN

ÜSKÜDAR

İstanbul'un Anadolu yakasında tarihî bir semt.

Bülbül, Çavuş ve Balaban derelerinin eski limanın bulunduğu yere getirdiği alüvyonlarla meydana gelen düzlükten başlayarak kuzeydoğuda Sultantepe, güneyde Ayazma mahallesi ve Doğançılar, güneydoğuda Toptaşı yamaçlarına kadar uzanır. Bu dar anlamdaki Üsküdar semtine karşılık geniş anlamdaki Üsküdar (Üsküdar ilçesi) 33 km²'lik bir alan kaplayarak kuzeyde Beykoz, doğuda Ümraniye, güneydoğuda Ataşehir, güneyde Kadıköy ilçesi sınırlarına kadar yayılır. Eski bir yerleşme yeri olduğu tahmin edilen Üsküdar'ın ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Üsküdar adının anlamı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunun

"altın şehir" anlamında *khrysopolisten* veya Roma hâkimiyeti döneminde *scutari* denilen, deri kalkan kullanan imparatorluk muhafızlarının yerleştiği yeri ifade eden *scutari*ondan geldiği belirtilir. Ayrıca "menzilhâne, menzil atı, ulak, ulakların mektup koydukları kese" anlamlarına gelen Farsça *esküdar* kelimesiyle ilişkilendirildiği de görülür. Halk rivayetlerinde ses benzeşmesinden hareketle "eski" ve "dâr" (ev) kelimelerinden meydana geldiği yolundaki bilgiler bir önceki görüş gibi anlamsızdır.

Tarih öncesi çağda Üsküdar'daki yerleşime dair kesin bilgi mevcut değildir. Milâttan önce 675'te Traklar'ın bir kolu olan Bthynialılar tarafından iskân edildiği söylenir. Ardından Makedonyalılar, Persler, Romalılar ve Bizanslılar'ın hâkimiyetine girdi. Milâttan önce 410'da Atinalı Alkibiades'in buradaki iskele etrafında teşekkül eden kasabayı surla çevirdiği kaydedilir. Milâttan önce 404'te Ksenofon, Onbinler'in Asya'dan dönüşte ganimetlerini burada pazarladıklarını yazar. Bizans döneminde Üsküdar, Kadıköy'ün gölgesinde önemsiz bir kasaba görünümündeydi. Bizans İmparatorluğu'nun kurucusu kabul edilen Büyük Konstantinos ile muhalifi Licinius arasındaki meşhur Üsküdar savaşı 324 yılında burada cereyan etti ve savaş Licinius'un öldürülmesiyle sonuçlandı. 626'da Avarlar İstanbul'u kuşattıklarında Sâsânî orduları doğu tarafından gelerek Üsküdar'a kadar ilerledi. Avarlar'ın başarısız olup geri çekilmeleri üzerine Sâsânîler kuşatmadan vazgeçmek zorunda kaldı. İmparator II. Anastasios'u (713-715) tahttan indirmek isteyen Opsikion teması askerleri karadan ve denizden Üsküdar'a geldi ve burada imparatorluk kuvvetlerini mağlûp etti. II. Anastasios'un yerine III. Theodosios tahta çıkarıldı (715).

Üsküdar, İstanbul'u kuşatmak için gelen İslâm ordularına önemli bir üs vazifesi gördü. Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh'ın 165 (781-82) yılında dönemin ünlü kumandanlarıyla birlikte oğlu Hârûn komutasında İstanbul'a sevkettiği ve 100.000 civarında askerden oluştuğu kaydedilen İslâm ordusu Anadolu üzerinden geçerek Üsküdar'a kadar geldi ve burada konakladı. O sırada çocuk yaştaki VI. Konstantinos adına imparatorluğu yöneten annesi Irene'nin tekliyle barış antlaşması imzalandı ve İslâm ordusu geri çekildi. Üsküdar 988 yılında II. Basileios'a isyan eden Bardas Phokas'ın askerleriyle imparatorluk kuvvetleri arasındaki savaşa sahne oldu ve Phokas'ın askerleri mağlûp edildi. Malazgirt zaferinin ardından Selçuklular, Kutalmışoğlu Sü-

leyman Şah'ın kumandasında 1078 ve 1080 yıllarında Üsküdar'a ulaştılar. Dânişmendliler'in Turasan idaresinde bir orduyla Üsküdar bölgesine kadar uzanıp Alemdağ'ında bir kale inşa ettiği rivayet edilir.

Osmanlılar'ın ilk defa Osman Gazi döneminde Geyve Boğazı'ndan geçerek Adapazarı ovasına, oradan İstanbul Boğazı'na kadar geldikleri, Üsküdar'ı ve Yoros Kalesi'ni yağmaladıkları, bir kısmının kayıklarla İstanbul surlarına kadar ilerlediği yolundaki bilgiler dönemin kaynaklarıyla teyit edilememektedir. Orhan Gazi'nin 1329'da Gebze sahilinde Pelekanon savaşında Bizans İmparatoru III. Andronikos'un kumandasındaki orduyu yenmesiyle sahilde bulunan Hereke, Pendik, Kartal ile birlikte Üsküdar'ın da Osmanlılar'ın kontrolü altına girdiği tahmin edilir. Bu savaştan sonra yapılan barış görüşmelerinde Orhan Gazi barış şartı olarak Merdivenköy'deki av köşkünü alıp burayı ahilere verdi. 1347'de kayınpederi Bizans İmparatoru Kantakuzenos'u ziyaret amacıyla Üsküdar'a gelen Orhan Bey, Kız Kulesi'ne hâkim bir noktada otağını kurdu. 1352'de Venedikliler'e yenilen Ceneviz donanmasına yardım amacıyla Kadıköy ve Üsküdar'a atlı birlikler gönderdi. Bu yıllarda muhtemelen Büyük Çamlıca, Küçük Çamlıca ile Doğancılar'a kadar Üsküdar ve Kadıköy'ün stratejik yerlerini tamamen ele geçirdi. Bölgedeki Osmanlı kontrolü 1402 Ankara bozgununa kadar devam etti. Yıldırım Bayezid döneminde İstanbul'da oturan müslümanların davalarına bakmak üzere Üsküdar'da bir kadı görevlendirilmesi bu hususu teyit eder. 1420'de Çelebi Sultan Mehmed zamanında İstanbul'un Anadolu yakası tekrar alındı ve 1424'te Bizans'la yapılan anlaşma gereği Karadeniz sahilindeki bütün yerler Üsküdar ve çevresi dahil Osmanlılar'a bırakıldı. Üsküdar ve çevresindeki Türk

yerleşmeleri bu dönemden itibaren daha da arttı.

İstanbul'un fethinden sonra Üsküdar'la ilgili ilk bilgiler vakıf defterlerinde yer alır. 1453-1481 yılları arasındaki bir tarihe ait olan kayıtlar Çamlıca ve Çengel köyleriyle Salacak (Fâtih) Camii, Rum Mehmed Paşa Camii ve Toygar Hamza Mescidi mahalleleri hakkındadır. XV. yüzyılın son çeyreğinde Çamlıca'da on iki hâne müslüman, Çengelköy'de yirmi üç hâne gayri müslim nüfus bulunmaktaydı. XV. yüzyılda Üsküdar merkezinde gerçekleşen Türk yerleşmesi Şemsipaşa'nın arkasındaki yamaçlara doğru yayıldı. 919-927 (1513-1521) tarihli kayıtları ihtiva eden *1 Numaralı Üsküdar Şer'iyye Sicili*'nde Dâvud Paşa Camii, Bulgurlu, Selman Ağa Mescidi ve Camii (Mehmed Paşa Camii) mahallelerinin adı yer almakla birlikte nüfusla ilgili bilgi yoktur. 1523'te Üsküdar'ın merkezi hariç bugün ona bağlı olan Çamlıca (iki hâne müslüman), Reisli (yirmi üç hâne, beş bekâr / mücerret müslüman), Çengelköy (elli yedi hâne, on sekiz bekâr müslüman, on üç hâne, altı bekâr gayri müslim) ve İstavroz / Kuzguncuk (yirmi hâne, yedi bekâr müslüman, kırk altı hâne, altı bekâr gayri müslim) birer köy olarak zikredilir (BA, MAD, nr. 22). 1530 tarihli defterde Üsküdar'da toplam sekiz mahalle kaydedilmiştir. Bunlar İmâret-i Mehmed Paşa, Kepçe, Hergele (Salacak), Hamza Fakih, Dâvud Paşa, Geredeli, Bulgurlu, Selman Ağa mahalleleridir. Ayrıca buraya bağlı altı köy merkez kasabayla organik bir bütün oluşturuyordu. Bu bütüne Karacaahmet Mezarlığı'nda Ayrılık Çeşmesi'nin bulunduğu alandaki İbrâhim Ağa Zâviyesi dahildi. Bütün ünitenin toplam nüfusu 463 hâne ve yetmiş beş bekâr erkekten ibaretti (yaklaşık 2400 kişi). Nüfusun % 48'i Üsküdar kasabasında, % 52'si kasabanın yakınındaki

köylerde oturuyordu. Büyük çoğunluğu müslüman Türkler'den meydana geliyor, gayri müslim oranı % 25 civarına ancak erişiyordu. Gayri müslimler Çengel ve İstavroz köylerinde toplanmıştı. Ancak bu köylerde müslümanlar da yaşamaktaydı (BA, TD, nr. 438).

968 (1561) yılı tahrir kayıtlarında günümüzdeki Üsküdar ilçesi sınırları içinde şehrin dışındaki bir zâviye ile birlikte on dokuz mahalle ve yine altı köy iskân birimi zikredilmişti. Bu yerleşim yerlerinde 903 hâne ve 276 bekâr erkek olmak üzere yaklaşık % 59'u kasabada yaşayan 4800 kişiden ibaret bir nüfus mevcuttu. Kasabada yine hiç gayri müslim hâne kaydedilmemişti. İstavroz-Kuzguncuk'ta yaklaşık 1450 kişiden meydana gelen bir gayri müslim topluluğu varlığını sürdürüyordu (BA, TD, nr. 436; TK, TD, nr. 579). Üsküdar kasabasında bir önceki tahrirden otuz yıl sonra on yeni mahallenin (Emîrâhur, Gülfem Hatun, Hasan Ağa, Hacı Mehmed, Evliya Hoca, Abdullah Hoca, Toygar Hamza, Hayreddin Çavuş, Câmî-i Sultâniyye ve Solak Sinan Bey) kurulması büyük bir yerleşmenin mevcudiyetine delâlet eder. Aynı zaman diliminde kasaba nüfusu % 146 oranında artarken civardaki köylerde artış oranı % 59 civarında kalmıştı. Bu durum XVI. yüzyılda kasabanın fizikî yönden büyük gelişme gösterdiğine işaret eder. Söz konusu büyümenin gerçekleşmesinde Arasta Çarşısı (Bat Pazarı), Dâvud Paşa İmareti, Gülfem Hatun Çarşısı, Mihrimah Sultan Külliyesi ile asrın sonlarına doğru inşa edilen Atık Vâlîde Sultan Külliyesi'nin büyük bir payı vardır. Şehirde mahalleye adlarını verecek çapta bir Geredeli grubun yerleştiği, ayrıca deniz kenarında bir külliye inşa ettiren Şemsî Ahmed Paşa'nın İsfendiyaroğulları'ndan gelmesi ve haziresinde yer alan mezar taşları içinde Bolulu şahıslara ait olanlara rastlanması iskânın boyutlarını ortaya koyar. Kasaba bu sıralarda vadi tabanından tepelere doğru gelişim gösterdi.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde bugünkü Üsküdar sınırları içinde on sekiz mahalle, yedi köy ve bir zâviye ile birlikte toplam yirmi altı yerleşim yeri vardı. Ancak bunlardan Çamlıca ve Kısıklı'da nüfus kaydı görünmemekte, Bulgurlu köyünün bitişiğindeki İlisuluk köyünün yeni kurulduğu anlaşılmaktadır. Kasabadaki mahalle sayısı bir önceki tahrirle oranla değişmemekle beraber Ahmed Çelebi Trabzonî, Torbalı ve İsfendiyar mahallelerinin yeni teşekkül ettiği, Salacak (Hergele), Emîrâhur ve Abdullah Hoca mahallelerinin ortadan

Bozoklu Osman Şâkir'in *Musavver İran Sefâretnâmesi*'nde XIX. yüzyılın başlarında Üsküdar'ı gösteren resim (Millet Ktp., Ali Emîri Efendi, Tarih, nr. 822)

ÜSKÜDAR

kalktığı dikkati çeker. Aynı yüzyılın başında kasabada 375 hâne ve otuz beş bekâr erkek, köylerde ise 265 hâne ve 111 bekâr erkek olmak üzere tahminen 3350 kişi bulunmaktaydı. Yine merkez kasabada gayri müslim iskânı yoktu, Çengelköy ve İstavroz / Kuzguncuk'ta 175 hâne, altmış dokuz bekâr gayri müslim yaşıyordu (BA, TD, nr. 630, 733; TK.KKA, TD, nr. 49). Söz konusu nüfus rakamları bir önceki tahrirle oranla düşüğe işaret eder (1450 kişi, % 30 azalma). Ayrıca buraya Trabzon ve İsfendiyar (Kastamonu-Sinop) bölgesinden yeni nüfusun yerleştiği, kırsal kesimde yetmiş hâne ve on dört mücerredin (yaklaşık 360 kişi) dışarıdan gelip Çengelköy, İstavroz ve Kuzguncuk köylerine yerleşen "yava kâfirleri" (nereden geldikleri tam belli olmayan hıristiyan gruplar) olduğu tesbit edilmektedir. Üsküdar nüfusunun azalmasının Celâli isyanlarından kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak kasabanın bu yüzyılın ortalarında ve son çeyreğine doğru yeniden büyük bir gelişme gösterdiği Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Üsküdar'ı 9000 kadar bağlı bahçeli, yalılı evleri bulunan, imaretlerle süslü bir şehir diye niteler. Bu rakamın abartılı olma ihtimali varsa da nüfus yoğunluğunun arttığına işaret ettiği söylenebilir. Ona göre burada yetmiş müslüman, on bir Rum ve Ermeni, bir yahudi mahallesi mevcuttu. Halkın çoğunluğunu Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen Türkler teşkil ediyordu, ayrıca şehirde Tebriz'den gelenlere de rastlanıyordu. Birçok kervansaray, han ve sarayın yanı sıra sadece Sultan Çarşısı'nda 2060 dükkân vardı (*Se-yahatnâme*, I, 472). 1680'li yıllarda Anadolu yakasını gezen Eremya Çelebi Kömürçiyen, yaklaşık Evliya Çelebi'nin verdiği bilgileri tekrarlar ve Kuzguncuk'ta yahudilerin oturduğunu belirtir (*İstanbul Tarihi*, s. 47, 278-279). Nitekim 988 (1580) tarihli sicil kayıtlarında Kuzguncuk'ta yahudilerin bulunduğu teyit edilir (*Üsküdar Şer'iyeye Sicili*, nr. 51, s. 136, 157, 181). XVII. yüzyılın sonlarında (1691) Üsküdar kasabası sınırları içinde Mahalle-i Cedîd adıyla bir mahallenin kurulduğu ve bu mahalleye Ermeniler'in yerleştirildiği anlaşılmaktadır (BA, MAD, nr. 3129).

XVIII. yüzyıl başlarına (1700-1712) ve ikinci yarısına (1764-1765 tarihli) ait sicil kayıtlarından Üsküdar'ın gelişerek Bağlarbaşı ve Selimiye'ye doğru büyüdüğü bu dönemde Debbâğlar, Arakiyeci Câfer Ağa, Kazasker, Nakkaş Baba, Hâce Hatun, Pazarbaşı, Ayazma, Şeyh Selâmi Efendi, İhsâniye, Aşçıbaşı, Reis, Atik Vâlide, Sinan

Paşa, Kefere ve Kasım Ağa mahallelerinin varlığından ortaya çıkmaktadır. Yeni Vâlide Külliyesi (1708-1710), Ayazma Camii ve caminin hemen yanında kırk adet yastık dokuma kârhânesi ve büyük kârhânesi, sahilde on bir ayrı iskelenin (Öküzlimanı, Büyük İskele, Kayık İskelesi, At Kayıkları İskelesi, Balaban İskelesi, Gümrük / Kavak İskelesi, Ayazma / Sarıtaş İskelesi, Taşlımanlı İskelesi, Salacak, Üsküdar Sarayı / İhsâniye İskelesi, Harem İskelesi), ayrıca köy yerleşim yerlerinden Kuzguncuk, İstavroz, Çengel ve Kandilli'de iskelelerin yaygınlığı, sahil boyunca yalıların (Köçeoğlu, Bostancıbaşı Abdullah Ağa, Sâdullah Ağa yalıları) ve Eski Küçüksu Kasrı, Acıbadem Hünkâr İmamı Köşkü gibi yapıların inşası bu yüzyılda gerçekleşti ve Üsküdar'ın fiziki çehresine önemli bir katkı yaptı. XVIII. yüzyıldan itibaren padişahların bahçe ve koruluklarının bir bölümünü arsa haline getirterek yeni mahallelerin teşekkülüne ön ayak oldukları bilinmektedir. III. Mustafa'nın İhsâniye ve Beylerbeyi mahallelerinin ortaya çıkmasında bu tür bir katkısının bulunduğu tesbit edilebilir. Bu dönemde Üsküdar'ın nüfusunun 60.000 kadar olduğu ifade edilmekle beraber bunu teyit eden resmî belgeler yoktur. Nüfusun artmasında yine Trabzon, Sivas, Kayseri ve Malatya'dan Üsküdar çevresine gerçekleşen göçün önemli etkisi vardır. Bahçivanlık yapmak üzere Rumeli'den bazı gayri müslim halkın İstavroz, Çengel ve Kuzguncuk köylerine misafireten geldiği ve zamanla sürekli burada oturmaya başladığı anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda Ermeniler yanında Çingenele de Üsküdar'a ve köylerine yerleşmeye başladı. Ermeniler'in bu asırda Selâmiye / Selâmsız ve Yenimahalle'de ikamet ettikleri, bir kısmının Kuzguncuk ve Kandilli'ye yerleştiği belirtilir (İnciciyan, s. 129, 133, 135). Çingeneleler'e XVI. yüzyıldan itibaren Üsküdar'da

rastlanmakla beraber XVIII. yüzyılda Selâmsız semtine iskân edilmeleriyle birlikte nisbeten kalabalık bir grup haline geldiler.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Üsküdar'da otuz dokuz mahalle ve yedi köyün bulunduğu 1260 (1844) tarihli *Nüfus Defteri* kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Daha önceki kayıtlarda köy statüsünde görünen Kuzguncuk bu tarihte mahalleye dönüşerek şehre katılmıştır. Yine bu kayıtlardan XVII. yüzyıl tahrir ve XVIII. yüzyıl sicil kayıtlarında görülmeyen Selâmi, Selimiye, Dağ Hamamı, Arakiyeci Elhac Mehmed Ağa ve Süleyman Ağa mahallelerinin teşekkül ettiği anlaşılır. Selimiye mahallesi, III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd askerleri için kurduğu Selimiye Kışlası ve beraberinde oluşturulan Selimiye uydu kentlikle birlikte büyük gelişme gösterdi. Burada kurulan sanayi tesisleri ve XIX. yüzyılın ortalarında Üsküdar'ın en kalabalık mahallelerinden birini teşkil etmesi bu semtin gelişmesine işaret eder. Diğer kalabalık mahalleler arasında Kuzguncuk, Selâmiye ve İcadiye yer almaktaydı. XIX. yüzyılda, bugünkü Üsküdar ilçesinin çevrelediği alanda daha önceki yüzyıllara ait tahrir kayıtlarında İstavroz köyü içinde değerlendirilen Kısıklı köyü, Kuzguncuk mahallesi ve Beylerbeyi köyü müstakil yerleşim birimlerine dönüştü. Vanî Mehmed Efendi ya da sadece Vanî adıyla kaydedilen köy de bir yerleşme yeri haline geldi. Önceki yüzyıllarda görülen Yenice köyü muhtemelen XIX. yüzyılda Kandilli adını aldı. Bu yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar kazasının nüfusunun 40.000'e ulaştığı, dolayısıyla bugünkü Üsküdar ilçesinin çevrelediği alanda bu dönemde yaklaşık 30.000 nüfusun yaşadığı söylenebilir. Üsküdar'a ait 1260 (1844) tarihli nüfus defterlerine göre bu tarihte yaklaşık 17.200 erkek nüfusun mevcut olduğu, buradan hareket-

Thomas Allom'un XIX. yüzyılın ortalarına doğru Üsküdar sahilinin görünüşünü tasvir eden gravürü (*Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, London 1840, I, lv. 93)

le tahmini sayının 34.500 civarına eriştiği tesbit edilmektedir. Bunun % 61'ini müslümanlar teşkil ediyordu (% 7 yahudi, % 15,72 Ermeni, geri kalanları Rum ve yabancı). 1856-1857 tarihli nüfus bilgilerinde Yenimahalle'de otuz, Selâmiye mahallesinde on ve Kandilli köyünde elli bir neferden meydana gelen toplam doksan üç nefer erkek Katolik'in, İcadiye'de üç, Selâmiye mahallesinde altı nefer erkek Protestan'ın yaşadığı kayıtlıdır (BA, NFS.d, nr. 554).

1876'da bugünkü Üsküdar ilçesini çevreleyen alanda kırk iki mahalle ve dört köy vardı, bu yerleşim yerlerinde toplam 7142 hâne mevcuttu (İşli, sy. 40 [2002], s. 74-77). 1902 tarihli bir belgede Üsküdar'ın mahalle sayısı ve nüfusu 1876 tarihli verilere göre kaydedilmiştir. Belgede yer alan açıklamada her bir hânenin beşer nüfus itibarıyla hesaplandığı, hânelerde ve dükkân üzerinde ikamet eden nüfusun bu hesaplama dahil edilmediği belirtilir. Bu tarihteki nüfusun yaklaşık 35.500 kişiden meydana geldiği kayıtlıdır (Y.PRK. ŞH. 12/66). Nüfusun % 88,5'i Üsküdar'da, geri kalanı da Bulgurlu, Çengel, Kandilli ve Vanî köylerinde yaşamaktaydı. 1844 tarihli kayıtlarda görülmemeyen Altunîzâde İsmâil Efendi ve Çakırcı Hasan Paşa mahallelerinin bu tarihten sonra kurulduğu, Beylerbeyi, Kısıklı ve İstavroz köylerinin kasabaya katılarak mahalleye dönüştüğü tesbit edilmektedir.

1882'de Üsküdar'da evlerde 7795 erkek ve 10.691 kadın, tekkelerde 242 erkek, 200 kadın, medreselerde yirmi bir erkek, dükkânlarda 1752 ve hanlarda 126 erkek, göçmenlere mahsus ikametgâhlarında 1674 erkekle 193 kadın müslüman yaşıyordu. Bu tarihte Rumlar dükkân ve hanlarda bulunanlarla birlikte 2722 erkek ve 1923 kadından, Ermeniler 3923 erkek ve 3345 kadından meydana gelen bir nüfusa sahipti (kadın ve erkek toplam 36.350 kişi). Nüfusun % 67'si müslümanlardan, % 13'ü Rumlar'dan, % 20'si Ermeniler'den teşekkül ediyordu (Karpas, s. 241). Üsküdar'ın 1894'te merkez nüfusunun 82.400 ve Kuzguncuk'un 7624 kişi olmak üzere toplam 90.000 kişiye ulaştığı belirtilir (Behar, s. 72). 1914'te 70.447 müslüman, 19.832 Rum, 13.296 Ermeni, 6836 yahudi, 31 Rum Katolik ve 653 Ermeni Katolik toplam 111.095 kişinin kasabada yaşadığı anlaşılır (Karpas, s. 208-209). Mahalle kayıtları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Üsküdar'ın Bağlarbaşı, Altunizade, Acıbadem ve Haydarpaşa istikametine doğru büyüdüğünü ortaya koyar. 1878-

1879 Osmanlı-Rus Harbi'nden (Doksanüç Harbi) sonra Üsküdar'ın nüfusu dışardan gelen göçlerle birlikte altmış yıl içerisinde % 200 oranında artış gösterdi. Doksanüç Harbi'nden önce Üsküdar'a gelen göçmenlerin büyük bölümü İstanbul'un dışına yönlendirildi.

XVI ve XVII. yüzyıllarda bugünkü Üsküdar ilçesi sınırları içinde yaşayan halkın yarıdan fazlası tarımla, geriye kalanı ticaretle, kayıçılıkla ve diğer zanaatlarla geçimini sağlıyordu. Evliya Çelebi, Üsküdar'da yaşayanların bir bölümünü ulemânın, askerî görevlilerin teşkil ettiğini, bir kısmının ise zanaatla uğraştığını belirtir (*Seyahatnâme*, I, 331). Ona göre Üsküdar, Avrupalı ve Asyalı tüccarların bir buluşma noktasıdır. Şehir XVII. yüzyılda on bir kervansarayın, 500 kadar han ve 2060 dükkânın bulunduğu bir ticaret merkeziydi. Özellikle İstanbul'dan Anadolu'ya açılan yolların başlangıç ve aynı şekilde Anadolu'dan İstanbul'a ulaşımın son noktası durumundaydı, bu da ticarî faaliyetlerin yoğunluk kazanmasını sağlamıştı. Anadolu sağ kolu olan hac yolu, orta kol Bağdat-Basra yolu ile sol kol olan Erzurum-Tebriş yolu, ayrıca Osmanlı Devleti'nin deniz yolunun dört ana kolundan iki kol buradan başlamaktaydı. Üsküdar İskeleyi'ne demir atan gemilerden alınan ihtisap resmi mukâtasının 1657 yılında 11.000 akçeye çıkması deniz ticaretinde ulaşılan boyutu gösterir (Mantran, I, 308).

XVIII. yüzyılda Üsküdar halkının gıda, inşaat, ziraat, hizmet, sağlık, nakliye, konaklama, eğlence, dinî hizmetler, ticaret ve giyim sektörlerinde çalışarak geçimini sağladığı sicil kayıtlarından tesbit edilir. Üsküdar'da otuz bir debbâğhânenin yer alması bu iş kolunun büyük gelişme gösterdiğini ortaya koyar. 1792'de Üsküdar iskelelerinde toplam 570 kayıkçı vardı. XIX.

yüzyılın başlarında ise 287 kayık ve 808 kayıkçı bulunuyordu. Yine bu yüzyılda Selimiye Kışlası'nın ve Selimiye mahallesinin teşekkülü ile önemli bir tekstil sanayi merkezi haline geldi. 1867'de 2750 kumaşçı tezgâhının varlığı ve 3500 kişinin bu tezgâhlarda çalıştığı tesbit edilmiştir. Bu yüzyılda halkın geçimini sağlamak için yine ticaretle uğraştığı, bir kısmının kayıçılıkla ve tekstil sanayinde çalıştığı, çok az bir kısmının da tarım ve hayvancılıkla meşgul olduğu, nüfus kayıtlarıyla ilgili verilerinden anlaşılmaktadır (BA, NFS.d, nr. 178). Haydarpaşa demiryolunun inşası ile birlikte Üsküdar'da kervansaray ve hanların işlevleri ortadan kalkmıştır.

Üsküdar, Osmanlı idaresine girdiğinde Kocaeli (İzmit) sancağına bağlı Gebze kazası içinde yer aldı ve bir kadılık merkezi haline getirildi. Nahiye diye nitelendirilen Üsküdar Küçüksu'dan Dudullu'ya, oradan Samandıra, Yakacık ve Kartal'a uzanıyordu. XVIII. yüzyılda Viran, İstavroz, Kuzguncuk, Çengel, Bulgurlu, Merdivenli, Kadıköy, Yenice, Reisli köyleri buraya bağlıydı. Büyükbashi, Samandıra, Dudullu, Sâlihli, Maltepe, Soğanlık ve Yakacık Adalar (Kartal) nahiyesine bağlandı. Üsküdar kadılığının asayiş Kocaeli sancak beyi sorumluluğu altındaydı. 1871'de Üsküdar mutasarrıflık statüsü kazandı. Beykoz, Gebze, Kartal ve Şile kazaları buraya bağlandı. Ayrıca İstanbul'un yirmi belediye dairesinden dördü Üsküdar sınırları içinde yer aldı (on dördüncü Anadoluhisarı, on beşinci Beylerbeyi, on altıncı Paşalimanı, on yedinci Üsküdar ve Doğancı). 1922'de Üsküdar yine livâ / sancak şeklinde geçmekte ve Üsküdar, Şile, Kartal, Gebze kazalarından meydana gelmektedir. 1926 tarihli Teşkilât-ı Mülkiyye Kanunu ile sancak statüsü kaldırılıp İstanbul iline bağlı bir kaza oldu. 1930'da Kadıköy ve Beykoz buradan ayrıl-

XIX. yüzyılın başlarında Doğancılar Meydanı – Üsküdar / İstanbul

ÜSKÜDAR

di, müstakil ilçe haline getirildi. 1987'de Ümraniye, 2008'de Ataşehir ilçeleri teşkil edildi. Cumhuriyet döneminde Üsküdar'da 1935'te 57.000 kişi yaşıyordu. 1970'te kırk iki mahallede 120.000 kişi, 1990'da kırk yedi mahallede 396.000 kişi, 2000'de elli bir mahallede 495.000 kişi bulunuyordu. Mahalle sayısı 2008'de Ataşehir ilçesinin tesisıyla elli bire düştü. 2009'da bazı mahalleler birleştirildi ve sayı otuz üçe indirildi. Aynı yıl yapılan sayım sonuçlarına göre Üsküdar yaklaşık 524.000 kişiden meydana gelen nüfusa sahipti. 2010 yılında bu sayı 527.000'e ulaştı.

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927/M. 1513-1521) (haz. Bilgin Aydın – Ekrem Tak), İstanbul 2008; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 331, 469-480; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul* (trc. H. D. Andreasyan, nşr. K. Pamukçyan), İstanbul 1988, s. 47, 278-279; P. G. İnciçyan, *XVIII. Asırda İstanbul* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1976, s. 129, 133, 135; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I-II; Mehmet Solmaz, *Tarih Boyunca Asya'nın Kapısı: Her Yönüyle Üsküdar*, İstanbul 1979; R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yansında İstanbul* (trc. Mehmet Ali Kılıçbay – Enver Özcan), Ankara 1986, I, 308; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*, Ankara 1996, s. 72; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I-III; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* (trc. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s. 208-209, 241; Semavi Eyice, "Fetihten Önceki Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003: Bildiriler* (ed. Zekeriya Kurşun v.dğr.), İstanbul 2004, I, 17-20; Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", a.e., I, 42-56; Elmon Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", a.e., I, 140-155; Mahmut Karaman, "Üsküdar'ın Türkiye Kimliği: Üsküdar Anadolu", a.e., I, 213-242; İsmail Hakkı Kurtuluş, "Dünden Bugüne Bağlarbaşı, Altunizade ve Kısıklı'daki Kültür Mirasımız", a.e., I, 382-408; Mehmet Mazak, "1802 Tarihli Üsküdar İskelesi ve Üsküdar Kayıkçıların Demografik Yapısı", *Üsküdar Sempozyumu II: 12-13 Mart 2004: Bildiriler* (ed. Zekeriya Kurşun v.dğr.), İstanbul 2005, I, 63-68; Bülent Arı, "Üsküdar'ın Ulaşımı", a.e., I, 105-120; Selçuk Mülayim, "19. Yüzyılda Üsküdar", a.e., I, 138-150; Nahide Şimşir, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yansında Üsküdar Esnafı ve Meseleri", a.e., I, 334-342; İmre Özbek, "Üsküdar Meydanının Toplumsal Veriler Doğrultusunda Geçirdiği Mekânsal Dönüşüm", a.e., II, 371-384; Sedat Murat v.dğr., *Dünden Bugüne Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Üsküdar*, İstanbul 2006, I-II; Nevzat Erkan, "XVIII. Yüzyılda Şer'iye Sicillerine Göre Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Ululararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007: Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2008, I, 121-132; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", a.e., I, 143-180; Murat Uluskan, "Üsküdar Kayıkçıları (XVIII. Yüzyıl)", a.e., I, 245-258; Zeki Tekin, "Üsküdar Debbaghaneleri ve Üretim Kapasitesi (Klasik Osmanlı Dönemi)", a.e., I, 307-322; Birsal Küçüksü-

pahioğlu, "Bizans Döneminde Üsküdar", a.e., II, 503-514; Mustafa Daş, "Üsküdar'da Türk ve Bizans Hükümdarlarının Yapılan Görüşmeler", a.e., II, 515-522; Sibel Özer, "Seyyahların Kalemle 17. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bir Pitoresk Şehir: Üsküdar", a.e., II, 569-590; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Üsküdar (1789-1839)", *Ululararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008: Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2009, II, 43-58; M. Hanefi Bostan, "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", a.e., II, 365-402; Kenji Fujiki, "İstanbul Mahkemesi Şer'iye Sicil Defterlerinin Üsküdar Esnaf Tarihi İçin Önemi", a.e., II, 429-442; Emin Nedret İşı, "İstanbul'un Mahalle İsimlerine Ait Kaynaklar ve 1876-1877 Tarihli Esami-i Mahallat", *İstanbul*, sy. 40, İstanbul 2002, s. 71-77; Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", *İA*, XIII, 127-131; St. Yerasimos, "Üsküdar", *EI²* (İng.), X, 923-924; Deniz Mazlum, "Üsküdar", *DBIst.A*, VII, 343-346; Atilla Aksel, "Üsküdar İlçesi", a.e., VII, 346-348.

M. HANEFİ BOSTAN

□ MİMARİ. Marmaray kazıları sırasında ele geçen çanak çömlek parçaları Üsküdar'ın (Khrysoapolis) geçmişinin en azından arkaik döneme, milattan önce VI-V. yüzyıllara kadar uzandığını kanıtlamıştır. Bu kazılarda Roma dönemine ait ev eşyaları, heykelcikler ve mezar taşları ortaya çıkarılmıştır. İmparator Maurikios'un (582-602) yazlık sarayı, VI. yüzyılın sonlarına ait Meryem'e sunulmuş Philippikos Manastırı, Azize Marina'ya ithaf edilen manastır, Lyknia Manastırı eski kaynaklarda adları geçen Üsküdar'daki Bizans yapılarıdır. 2005 yılı kazılarında Mihrimah Sultan Külliyesi'nin batısındaki alanda bir Bizans yapı kompleksinin alt yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Üsküdar'ın Bizans dönemine ait diğer izleri çevreye dağılmış sütun parçalarından öteye gitmez. Paşa limanı ile Salacak Burnu arasında kalan, günümüzde büyük ölçüde dolmuş durumdaki koyda yer alan limanın iri taş bloklardan meydana gelen kalıntılarıyla iskelesine ait ahşap kazıklar da son kazıda ortaya çıkarılmıştır. Bizans yazlık sarayının Salacak'ta (Damalıs) olduğu kabul edilir. Sahilden 180 m. uzakta, deniz ortasındaki bir kayalığın üzerinde yer alan fener kulesinin (Leandros Kulesi / Kızkulesi) geçmişi milattan önce 410 yılına kadar uzanır. Üsküdar'ın sahilden uzak kesimlerinde Toptaşı sirtlarında, Sultantepe'de, Karacaahmet Mezarlığı civarında bazı dağınık Bizans mimari parçalarına rastlanmaktadır.

Üsküdar bir yerleşim yeri olma özelliğini Türk döneminde kazanmıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul için önemli bir pazar yeri haline gelmesi nüfusunun hızla artmasını sağlamış, sahilde ve

iç kesimlerde yeni mahalleler kurularak buraları vakıf eserlerle donatılmıştır. Fethin ardından Veziriazam Rum Mehmed Paşa'nın inşa ettirdiği külliye, Mihrimah Sultan, Şemsi Paşa, Atik Vâlide Sultan, Çini Camii, Yeni Vâlide, Ahmediye, Ayazma, Altunizade külliyesi izlemiştir. Üsküdar'ın kubbeli camileri içinde Sadrazam Kara Nişancı Dâvud Paşa'nın yaptırdığı camii dışında kare planlı, üzeri bir kubbeyle örtülü yapılardan Kaptanıderyâ Kaymak Mustafa Paşa'nın eski bir mescidin yerine inşa ettirdiği 1140 (1727-28) tarihli camii ile II. Mahmud'un hareminden Cevri Kalfa adına XIX. yüzyıl başlarında Zeynekâmî'de yaptırılan empire üslûbundaki camii önemli örneklerdendir. Üzerleri birer kırma çatıyla örtülü, daha küçük ölçülerde ve mimari özellikleri yönünden daha mütevazı camilerden Gülfem Hatun Camii inşa edilirken mimari özelliklerini büyük ölçüde yitirmiştir. Harem'deki 1242 (1826-27) tarihli Tâhir Efendi Camii empire üslûbunda inşa edilmiştir. Selman Ağa Camii (912/1506), Doğanlar'daki Çakırcıbaşı Hasan Paşa Camii, Ayazma'da 1006 (1597) tarihli İmrahor Camii, Salacak'ta Sinan Paşa Camii, Sultantepe'de Şeyhülislam Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi'nin 1143 (1730-31) tarihli camii Üsküdar'daki çatılı camilerin belli başlı diğer örnekleridir. Men-

Kaptanıderyâ Kaymak Mustafa Paşa'nın inşa ettirdiği Kaptan Paşa Camii

